

شناخت‌نامه و معرفی توصیفی آثار خواجه حسین ثنایی مشه‌دی

ابوالقاسم رادفر*

خورشید قنبری نینز**

چکیده

خواجه حسین ثنایی مشه‌دی، از شعرای برجسته قرن دهم هجری است. اثر مشهور ثنایی دیوان او است؛ اما جز این، در برخی از منشآت قرون بعد، نامه‌هایی نیز از او به‌جای مانده است. همچنین، یک مثنوی هشتصد بیتی به‌نام اسکندرنامه از او در دست است. به‌جرات می‌توان گفت که کمتر جنگ و مجموعه‌ای بعد از قرن دهم سراغ داریم که غزلی یا قصیده‌ای و یا حتی بیتی از ثنایی را در خود جای نداده باشد. در این مقاله، ضمن گذری بر زندگی، آثار، و ویژگی‌های شعر ثنایی، آثار او در کتابخانه‌های ایران، هند، و پاکستان، اعم از دیوان‌های موجود و یا اشعار پراکنده در مجموعه‌ها و جنگ‌ها (شامل ۷۳ مورد)، نسخه‌شناسی شده است.

کلیدواژه‌ها: ثنایی مشه‌دی، شعر فارسی، نسخه‌شناسی.

۱. مقدمه

ثنایی مشه‌دی از قصیده‌سرایان مشهور قرن دهم هجری است. ثنایی به‌گفته خود در جوانی شعر نمی‌گفته است؛ سپس، بر اثر دیدن رؤیایی، به شاعری روی می‌آورد و در زمانی کوتاه، آوازه شاعری او سراسر ایران و همسایگان شرقی را درمی‌نوردد. خواجه حسین، مدتی از زندگی خود را در مشهد و در دربار سلطان ابراهیم میرزا می‌گذراند؛ سپس، به‌ناچار به هند مهاجرت می‌کند؛ در هند به دربار جلال‌الدین اکبرشاه می‌رود و مدت زیادی در

* استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

** دانشجوی دکتری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی Kh.ghanbari@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۲/۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۵/۲

خدمت او به سر می‌برد که در طول این مدت، با بسیاری از شاعران مشهور همچون میلی هروی، غزالی مشهدی، و عرفی شیرازی مباحثه و مناظره داشته است. ثنایی در سال ۹۹۶ در لاهور درگذشت؛ لیکن بعدها جنازه او را به مشهد انتقال دادند. راجع به زندگی و شعر ثنایی، تا امروز مقاله و تحقیق جامعی صورت نگرفته است، تنها جمیله اعظمیان در *دایرةالمعارف اسلامی* ذیل مدخل «ثنایی مشهدی»، مقاله‌ای کوتاه درباره زندگی او نوشته است. نگارندگان علاوه بر مقاله حاضر، طی مقالاتی دیگر به سبک‌شناسی و بررسی تأثیر ثنایی مشهدی در تغییر سبک از عراقی به هندی پرداخته‌اند. در این مقاله، ضمن گزارشی از دوران زندگی ثنایی مشهدی، آثار و در پایانی‌ترین قسمت مقاله، دست‌نوشته‌های خطی آثار او معرفی می‌شود.

۲. زندگی‌نامه

خواجه حسین بن غیاث‌الدین محمد مشهدی متخلص به ثنایی^۱ از قصیده‌سرایان برجسته قرن دهم هجری است. او در مشهد به دنیا آمد؛ شغل پدرش بزازی بود و از طریق این شغل جزء توانگران روزگار خود به‌شمار می‌رفت (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۸۸؛ فخرالزمانی، ۱۳۷۵: ۱۹۸). چنان‌که از مقدمه دیوانش برمی‌آید، در جوانی با وجود داشتن قریحه شاعری شعر نمی‌گفت، ولی بعدها بر اثر دیدن رؤیایی به شعر روی آورد (ثنایی مشهدی، نسخه خطی سپهسالار: ۴) و آوازه شاعری او در اندک زمانی عراق و خراسان و هند را فرا گرفت (بدائونی، ۱۸۶۹: ج ۳، ص ۲۰۸؛ نهانندی، ۱۹۳۱: ج ۳، ص ۳۵۸)؛ سپس به دربار سلطان ابراهیم میرزا متخلص به جاهی (مق. ۹۸۴ ق) — پسر بهرام میرزای صفوی (م. ۹۵۶ ق)، حاکم مشهد — رفت و تحت حمایت او قرار گرفت^۲ و در آغاز، یک ساقی‌نامه و چند قصیده به او تقدیم کرد و گاه سلطان مطلع‌ها و قصیده‌هایی به او پیشنهاد می‌کرد تا او از آنها استقبال کند (فخرالزمانی، ۱۳۷۵: ۲۰۱-۲۰۳؛ صفا، ۱۳۷۸: ج ۵ (۲)، ص ۷۷۹) و سپس قصاید بسیاری در ستایش آن شاهزاده سرود (نهانندی، ۱۹۳۱: ج ۳، ص ۳۵۸).

ثنایی در سفر و حضر ملازم سلطان ابراهیم بود؛ و پس از کشته شدن او، برای پیوستن به دربار شاه اسماعیل دوم (حک. ۹۸۴-۹۸۵ ق) به قزوین رفت و قصیده‌ای در تهنیت جلوس او سرود، اما به سبب ذکر نشدن نامش در قصیده، گمان برد که این قصیده در مدح ابراهیم میرزا بوده است، به همین دلیل بر او خشم گرفت و شاعر نیز از بیم جان خود ناچار ایران را به مقصد هندوستان ترک کرد (فخرالزمانی، ۱۳۷۵: ۲۰۴؛ بدائونی، ۱۸۶۹: ج ۳، ص ۲۰۶).^۳

ثنایی در هند به دربار جلال‌الدین اکبر (حک. ۹۶۳-۱۰۱۴ ق) رفت و مدت‌های مدیدی در خدمت آن پادشاه به سر برد (فخرالزمانی، ۱۳۷۵: ۲۰۵)، اما در حد انتظار خود از عنایت‌ها و الطاف این شاه بهره‌مند نشد. در همین دوران، با حکیم ابوالفتح مسیح‌الدین گیلانی (۹۵۴-۹۹۷ ق) — فرزند عبدالرزاق گیلانی — آشنا شد و از حمایت وی بهره برد و بدین سبب آوازه او در هند فراگیر شد (نهایندی، ۱۹۳۱م: ج ۳، ص ۳۵۸-۳۵۹).

ثنایی همچنین در شمار ستایشگران میرزا عبدالرحیم خان خانان — سپهسالار اکبرشاه (م. ۱۰۲۶ ق) — درآمد و تا آخر عمر از بخشش‌های فراوان او برخوردار شد و او نیز در ازای آن حمایت‌ها قصاید غزایی در مدح سپهسالار سرود (همان).

ثنایی با شاعران معروفی در ایران و هند معاصر بود: در ایران، در دربار سلطان ابراهیم میرزا با احمد ولی دشت بیاضی (م. ۱۰۰۱ ق) و میرزاقلی میلی هروی (مقد. ۹۸۳ ق) مباحثه داشت (و البته این دو از معاندان وی هم به‌شمار می‌رفتند) (همان)؛ و در هند، با غزالی مشهدی (۹۳۶-۹۸۰ ق) — اولین ملک‌الشعرای دربار اکبرشاه — عرفی شیرازی (۹۶۳-۹۹۹ ق) و فیضی دکنی (۹۴۵-۱۰۰۴ ق) — دومین ملک‌الشعرای دربار اکبرشاه — مباحثه و مناظره داشته است (اوحدی بلیانی، نسخه ملک: ۲۵۰).

ثنایی در سال ۹۹۶ ق در لاهور درگذشت و در همان‌جا مدفون شد؛ ولی پس از مدتی، میرزاباقر — فرزند میرعربشاه مشهدی، خالوزاده وی — جسد او را به مشهد انتقال داد (نهایندی، ۱۹۳۱م: ج ۳، ص ۳۵۹-۳۶۰).^۴

۳. آثار

از ثنایی آثار ذیل به‌جا مانده که همه به‌صورت دست‌نوشته‌های خطی است:

۱.۳ دیوان اشعار

تعداد ابیات *دیوان اشعار* ثنایی در نسخه‌های موجود متفاوت است؛ ولی کامل‌ترین نسخه *دیوان* نسخه شماره ۲۳۹۰ مجلس شورای اسلامی است که ۳۳۰۰ بیت دارد و تاریخ کتابت آن ۱۰۰۶ هجری به خط میرعلی است. از صفحه A ۱ تا B ۶۷ این نسخه قصاید، از A ۶۸ تا B ۸۸ غزلیات، از A ۸۸ تا A ۹۲ مقطعات، از A ۹۲ تا B ۱۰۰ رباعیات، از B ۱۰۰ تا A ۱۰۸ ساقی‌نامه، از B ۱۰۸ تا B ۱۴۹ اسکندرنامه و از B ۱۴۹ تا A ۱۵۱ مدح ابراهیم میرزا صفوی است. چند صفحه از آن وصالی شده و آثار رطوبت در بعضی جاها مشهود است.

۲.۳ مثنوی اسکندرنامه یا سد سکندر یا باغ ارم

۸۶۵ بیت دارد که داستان ناتمام لشکرکشی اسکندر مقدونی تا ماجرای کشته شدن داراست. این مثنوی در بحر متقارب مثنی محذوف (فعولن فعولن فعولن فعل) است؛ و تنها شباهت آن به اسکندرنامه نظامی آوردن ساقی‌نامه‌های دو سه بیتی است. با این تفاوت که ساقی‌نامه در مثنوی نظامی در اول داستان‌ها و در مثنوی ثنایی در پایان آمده است.

۳.۳ ساقی‌نامه

مشمول بر ۱۷۳ بیت به نام ابراهیم میرزا در قالب مثنوی در بحر متقارب مثنی مقصور (فعولن فعولن فعولن فعول) سروده شده است. ساختار این ساقی‌نامه، مانند دیگر ساقی‌نامه‌های سروده شده در قرن دهم، همراه با مدح است؛ بدین ترتیب که ثنایی در اواسط ساقی‌نامه در منقبت حضرت علی (ع) شعر سروده و در پایان ابراهیم میرزا را مدح کرده است.

۴.۳ سوادنامه

سوادنامه‌ای از ثنایی به مولانا شکیبی، در جنگ شماره ۵۴۰۳ در کتابخانه و موزه ملک موجود است که متأسفانه کیفیت میکرو فیلم موجود پایین است و قابل خواندن نیست.

۴. شعر ثنایی

شعر ثنایی مشهدی محصول قرن دهم است. در این قرن، دو جریان شعری وجود دارد: یکی، شعر لطیف و فصیح و روان باباغانی؛ دیگری، مکتب وقوع (شمیسا، ۱۳۷۹: ۲۶-۲۷). ثنایی از شیوه باباغانی که سرانجام به سبک هندی منجر شد، پیروی کرده است. بدین لحاظ، ویژگی‌های نخستین سبک هندی مانند الفاظ غریب و دقیق و دقت معانی، در شعر او دیده می‌شود (رازی، ۱۳۴۰: ۲۶۹)؛ چنان‌که تذکره‌نویسان معتقدند که هیچ‌یک از شاعران آن دوره و حتی متأخرین آنها در فصاحت و عذوبت زبان و ابداع معانی غریب و نکات دقیق، هم‌ردیف ثنایی نیستند (نهایندی، ۱۹۳۱ م: ج ۳، ص ۳۵۶).

در این مقاله سعی شده است نقاط قوت و ضعف شعر ثنایی براساس چهار عنصر اساسی شعر از نظر دکتر شفیع کدکنی (عاطفه، تخیل، زبان، و موسیقی) تحلیل و بررسی

شود. شواهد از قصیده و غزل براساس نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۲۳۹۰ است.

۱.۴ عاطفه

عاطفه زمینه درونی و معنوی شعر است به اعتبار کیفیت برخورد شاعر با جهان خارج و حوادث پیرامونش. نوع عاطفه هر کس، سایه‌ای است از 'من‌های فردی و اجتماعی و بشری او' (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۸۶-۱۰۰).

در شعر ثنائی، از «من» اجتماعی و بشری خبری نیست و بارزترین نمود «من» شخصی را در مفاخره‌های او می‌توان دید. چند نمونه:

شها به مدح تو این نظم را چنان گفتم که انوری کند اندر برابرم تسلیم
(قصیده ۴۶، بیت ۴۸)

ز خاک پای نظامی به گوش جان شنوم که با کلام ثنائی بلاغ من غلط است
(غزل ۱۵، بیت ۶)

شاهنشها گر از ره کفران ظهیر گفت بیتی که انفعال قزل ارسلان دهد
من آن محققم که به رنگی ثنائی تو کردم که آب روی دگر سروران دهد
(قصیده ۱۹، بیت‌های ۴۲-۴۳)

۲.۴ تخیل

تخیل، نیرویی است که به شاعر امکان می‌دهد میان مفاهیم و اشیا ارتباط برقرار کند ... حاصل نیروی تخیل، انواع تشبیهات و استعارات و مجازهایی است که شاعر می‌آفریند (همان، ص ۸۹).

در حوزه بیان، تشبیه و پس از آن استعاره و در حوزه بدیع معنوی، تلمیح بیشترین کاربرد را در شعر ثنائی دارد. در زیر، مهم‌ترین موارد بیان و بدیع معنوی در شعر ثنائی بررسی شده است.

۱.۲.۴ تشبیه

تشبیه در شعر ثنائی، بیشتر از نوع معقول به محسوس و به شکل اضافی است و کاربرد

بسیار فراوانی دارد، به گونه‌ای که گاه در یک بیت سه اضافه تشبیهی آمده است (مانند قصیده ۳۵، بیت‌های ۷ و ۲۷). یافتن وجه‌شبه آسان است و البته این بدان معنا نیست که تشبیه‌ها تکراری و مبتذل‌اند، بلکه این ویژگی، زیبایی شعر را بیشتر کرده است؛ و تنها چند بیت را می‌توان یافت که مبهم و یا ادراک رابطه مشبه و مشبه‌به از آنها دشوار است. در ذیل، انواع تشبیه در شعر حکیم ثنائی آورده شده است:

اضافه تشبیهی معقول به محسوس

این نوع تشبیه بسامدی بیشتر از محسوس به محسوس دارد و به جز یک مورد («حلم ظرف»، در قصیده ۲، بیت ۵)، مضاف مشبه‌به و مضاف‌الیه مشبه است:

ز فیض ابر در ربار خاطر من دان اگر دهد صدف طبع دیگران گوهر

(قصیده ۳۳، بیت ۳۸)

اضافه تشبیهی محسوس به محسوس

خلاقیت شاعر و جدیدبودن تشبیه در این نوع کمتر دیده می‌شود. در این نوع تشبیه، در چند مورد مضاف مشبه‌به است (مانند «لعل لب» در قصیده ۳۱، بیت ۹؛ «مه‌روی» در غزل ۵۲، بیت ۵). نمونه‌هایی از این نوع تشبیه:

صدف شود اگر از ابر جاهش آبستن شکوه هر دو جهان در یکی گهر گنجد

(قصیده ۲۹، بیت ۱۷)

اضافه تلمیحی و نمادین

در این نوع تشبیه که کاربرد زیادی ندارد، مضاف مشبه‌به است و درک آن به دانستن داستانی بستگی دارد که به آن اشاره می‌کند:

از تعجب کاری عیسی طبع مرگ را هم پیشه جان می‌کنم

(قصیده ۴۷، بیت ۱۳)

تشبیه مرکب

کاربرد فراوانی ندارد و در بیشتر موارد تصویرهای زیبایی نساخته است. یکی از نمونه‌های خوب:

همچو ماری که بیچد ز سر کین بر خصم نفس اندر دل بدخواه تو پیچان گردد

(قصیده ۲۲، بیت ۱۳)

تشبیه تفضیل و مضمیر

نمونه‌های کمی دارد. در مثال ذیل، روی ممدوح به‌طور مضمیر به ماه تشبیه و از آن برتر دانسته شده است:

جایی که ماه روی تو عرض جمال کرد دل دست رد به روی مه آسمان نهاد

(قصیده ۳۱، بیت ۶)

۲.۲.۴ استعاره

مقام استعاره در شعر چندان مهم است که در بعضی از دوره‌های ادبی اروپا، بعضی از صاحب‌نظران شعر را تنها «خیال و استعاره» می‌دانسته‌اند و به نظر یکی از آنها، «شعر کلامی است مبتنی بر استعاره و وصف» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۱۳)؛ از این‌رو، شاعرانی که به دنبال پرواز در فضای بی‌انتهای خیال هستند، از استعاره بیشتر مدد می‌گیرند.

در تقسیم‌بندی استعاره، معیارهای مختلفی را می‌توان در نظر گرفت که مهم‌ترین آنها وجود یا نبود یکی از ارکان اصلی تشبیه است. از میان انواع استعاره، استعارهٔ مکنیه بسیار خیالی و مؤثر است.

در شعر ثنائی، دو نوع استعارهٔ مکنیه و مصرحه بسامد بالایی دارند.

مصرحه

هزار شکر که از فضل کردگار کریم به موج اصل رسید آفتاب هفت اقلیم

(قصیده ۴۳، بیت ۱)

مکنیه

تنها به صورت اضافه (اضافهٔ استعاری) به کار رفته است:

رشتهٔ انصاف تو چشم ستم را دوخته بازوی عدل تو دست ظلم را برتافته

(قصیده ۶۸، بیت ۲۶)

۳.۲.۴ کنایه

کنایه از موصوف

مست: چشم مست

ناز و کرشمه نیست که از مست ما چکد باران فتنه بارد و خون بلا چکد

(غزل ۴۲، بیت ۱)

کنایه از فعل

خضاب گرفتن: رنگین شدن

چهره از همتم مباد چو گل گر ز حنا دلم خضاب گرفت

(قصیده ۱۵، بیت ۳)

۴.۲.۴ مجاز

دندان: دُر

بحر اگر بویی از نعمت خانت یابسد قطره در کام صدف ناشده دندان گردد

(قصیده ۲۲، بیت ۱۶)

۵.۲.۴ تلمیح

در اصطلاح بدیع، اشارتی است که گوینده به‌طور تشبیهی یا تمثیلی به داستان، اسطوره، شخص، حدیث، آیه، یا قول معروفی می‌کند. تلمیح در شعر ثنایی کاربرد گسترده‌ای دارد؛ و او از آیه‌ها و داستان‌های قرآنی، وقایع دینی، داستان‌ها و اسطوره‌های غیرایرانی، و شخصیت‌ها و اسطوره‌های ایرانی به‌خوبی برای بیان مقاصد خود بهره جسته است. در شعر ثنایی گاه واژه یا عباراتی از قرآن ذکر شده است:

خانه‌پرداز کارخانه کن همّت آستین‌فشان من است

(قصیده ۹، بیت ۲۷)

و بیشتر به طوفان نوح (ع)، داستان موسی (ع) (معجزه‌ها، فرعون، شبانی، آتش‌طور)، داستان عیسی (ع) (تولد، سخن‌گفتن در گهواره)، داستان‌های یوسف (ع) (دورشدن از پدر، زندانی شدن، بازگشت نزد پدر) اشاره شده است.

۶.۲.۴ تصویرهای پارادوکسی^۵

چنین تصویرهایی در تمامی دوره‌های شعر فارسی دیده می‌شود، اما در سبک هندی بسامد بالاتری دارد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۵۷). بازتاب آن در شعر ثنایی:

تازگی و خشکی سراب

وان جهانم که مرغزار سپهر تازه از خشکی سراب من است

(قصیده ۱۲، بیت ۱۶)

۷.۲.۴ تمثیل

پنبه در گوش کردن

ز کوس صیت تو در بحر اگر صدا نرسید چرا ز پنبه کند گوش خود گران گوهر

(قصیده ۳۳، بیت ۲۶)

نمک بر جگر ریختن

به گفتنش چه نمک‌ها که بر جگر ریزد اگر صبا نکند پاسبانی سخنش

(قصیده ۳۸، بیت ۲)

۸.۲.۴ مضمون‌یابی

مضمون‌یابی — که یکی از عناصر مهم سبک هندی است — در شعر ثنایی بسامد بالایی دارد. این عنصر اگرچه در سبک‌های پیشین بی‌سابقه نیست، در شعر ثنایی — که پیش‌آهنگ سبک هندی است — با عنصر خیال همراه است و شعر ثنایی را به سبک هندی نزدیک می‌کند:

صبح اگر نه زعفران خورده ز مهر از چه رو هر سر موی بر تنش خنده زعفران زند

(قصیده ۲۳، بیت ۴)

بشارت باد مهمان را که بر خوان لقمه‌ای دارم که حلق آسمان را بسته‌تر از استخوان دارم

(قصیده ۲۲، بیت ۳۸)

افزون بر این، شاعر برای بیان یک مفهوم در قصاید خود، از بیان‌ها و مضمون‌پردازی‌های گوناگونی بهره‌جسته که نشان‌دهنده توانایی او در سخنوری است. در مدح، ستایش ممدوح به بخشش / جود / کرم / احسان / عطا / سخاوت، عدل، رای و هیبت / قهر با بیان‌های مختلفی به نظم درآمده است.

۳.۴ زبان

زبان با امکاناتی که دارد، می‌تواند تأثیر هنری کلام را چندین برابر کند. این تأثیرات در مجموع از طریق سه حوزه زبانی یعنی واژگان، صرف، و نحو صورت می‌گیرد.

۱.۳.۴ واژگانی

واژه‌های جدید

برخی از واژه‌ها، ترکیب‌ها، و عبارت‌هایی که در سبک عراقی بسیار کم‌بسامد است و یا

اصلاً به‌کار نمی‌رود، و در سبک هندی رواج می‌یابد، در شعر ثنایی دیده می‌شود، مانند عینک، منقل، التهاب، حباب، طناب، عمان، عنوان، و جراح. همچنین از همین زمان است که شماری از واژه‌های عامیانه یا غیرادبی به شعر فارسی راه می‌یابد که برخی از آن‌ها در دیوان ثنایی وجود دارد، مانند ازجارفتن، بریان، پخش کردن، چشم و چراغ، دربه‌در، دکان، دله، دم (هنگام)، گشنه (= گرسنه)، گیرودار، نردبان، نم‌کشیدن.

سیاست تو بدان گونه مغتنم گردید که گرگ گشنه به انبازی شبان برخاست

واژگان عربی

واژه‌های عربی کمتر شناخته‌شده و کم‌بسامد به‌ندرت در اشعار ثنایی آمده است، مانند مطوق (قصیده ۵۶، بیت ۱۷)، همچنین است جمع‌های مکسر، مانند اشجار، مفاصل، مداخل و اوراق (به‌ترتیب در قصیده ۴۰، بیت‌های ۱۶ و ۱۸ و ۳۶ و قطعه ۱، بیت ۹)؛ و تنها به ضرورت قافیه است که برخی واژه‌های عربی کم‌بسامد به اشعارش راه یافته است، مثلاً آوای مشترک واژه‌های هم‌قافیه در قصیده‌های ۴۳ و ۴۶ و ۵۵ «—یم» (im-) است و از این‌رو از واژه‌هایی مانند سقیم، رمیم، واجب‌التعظیم، نعیم، علیم، عدیم استفاده شده است.

اصطلاحات عرفانی

واژه‌ها و اصطلاحات عرفانی در دیوان ثنایی مشهدی کاربرد بسیاری دارد و حکیم برای بیان منظورهای خود، با این اصطلاحات مضمون‌پردازی کرده و جای جای، به‌ویژه در *ساقی‌نامه*، به باورهای عرفانی اشاره کرده که نشان‌دهنده آشنایی او با متون عرفانی و نیز محیطی است که در آن رشد کرده است و لزوماً عارف مسلک‌بودن او را تأیید نمی‌کند و این مطلب را پراکنده‌گویی‌های او در این زمینه و سطحی‌نگری وی به‌خوبی می‌نمایاند. چند نمونه:

نفس

نفس را از بس غذای ناموافق داده‌اند زهر را تریاق جان در نیش ثعبان دیده‌اند
(قصیده ۲۱، بیت ۱۳)

ننگ و نام

همه فارغ از ننگ و ناموس و نام به رسوایی خویش در اهتمام
(*ساقی‌نامه*، بیت ۱۶)

۲.۳.۴ صرف

در بخش تجزیه عناصر کلامی (یا همان «صرف») در شعر ثنایی می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

الف) واژه سازی

ساخت زبان فارسی به گونه ای است که واژه های فراوانی را از راه ترکیب و اشتقاق می توان ساخت. هرچند که در دوره های مختلف، همه شاعران ترکیب های خاصی را ساخته اند، در سبک هندی است که بسامد بالای ترکیب ها یک ویژگی سبک شناسی به شمار می آید (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۶۴).

واژه سازی به صورت اشتقاق و ترکیب نیز از ویژگی های برجسته شعر ثنایی است و تسلط او را بر زبان فارسی نشان می دهد. نمونه هایی از آن ها:

اشتقاق

واژه های مشتق نو در دیوان ثنایی، بیشتر از اسم و پسوند ساخته شده است:

آبرووار: آبرودار (وار=ور)

شوره خاکی که بر آن قطره احسان تو ریخت آبرودارتر از چشمه حیوان گردد

(قصیده ۲۲، بیت ۱۰)

فشارش: فشار دادن (اسم مصدر)

بر نبض کوه حلم تو دستی اگر نهد رگ گرچه فشارش بسیار نشکند

(قصیده ۱۸، بیت ۳۳)

ترکیب

زبان فارسی در میان زبان های جهان، به لحاظ امکان ساختن ترکیب، چنان که زبان شناسان می گویند، در ردیف نیرومندترین و با استعدادترین زبان ها است؛ و مسئله ساختن ترکیبات خاص، یکی از مسائلی است که هر شاعری، در هر دوره ای در راه آن، گرچه اندک، کوشش کرده است (همان).

ترکیب های خاص به کاررفته در دیوان ثنایی را از نظر ساخت واژه به چند دسته می توان

تقسیم کرد:

اسم + بن مضارع (صفت فاعلی)

آتش‌انگیز، آرزوخیز

هنوزت گرمی بازار خوبی آتش‌انگیز است
هنوزت از کرشمه پای تا سر آرزوخیز است
(غزل ۱۲، بیت ۱)

اسم + بن مضارع (صفت مفعولی)

لذت‌آمیز

هنوز از گفت تلخت کام جان‌ها شکرآلودست
هنوز از زهر چشمت نیش مژگان لذت‌آمیز است
(غزل ۱۲، بیت ۴)

اسم + صفت فاعلی (صفت فاعلی)

سفرآینده: آن‌که از سفر بازمی‌گردد

آن سفرآینده را قربان شوم کز راه قدر
پشت پای هر قدم بر آفتابی می‌زند
(قصیده ۲۷، بیت ۲)

اسم + اسم (ترکیب دارندگی)

حیاگهر: (ابری که) گوهرش حیا است

محیط عصمت و ابر حیاگهر سلطان
کزوست تازه و تر سبزه بوستان صلاح
(قصیده ۱۷، بیت ۳)

ب) کهن‌گرایی دستوری

یعنی ادامه حیات زبان گذشته در خلال زبان اکنون، استعمال الفاظی که در زبان روزمره و عادی به‌کار نمی‌رود، احیای واژه‌هایی که در دسترس عامه نیست که خود سبب تشخیص زبان است (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۲۴). برخی از نمونه‌های کهن‌گرایی دستوری در شعر ثنایی عبارت‌اند از: آوردن پیشوند «می» در اول فعل پیشوندی و فعل منفی، مانند: می‌دررود (قصیده ۸، بیت ۳۸)، می‌نخواهد (قصیده ۱۶، بیت ۳۲).

فعل شرطی با تکواژ «می»

اجزای آب و آتش در طبع تیغ و تیرش
جمع ار نمی‌نمودی استاد صنع کامل

ج) غلط‌های دستوری

از سدهٔ دهم به بعد، به تدریج شعر در میان عوام و پیشه‌وران رواج یافت و ارتباط با شعر شاعران بزرگ پیشین نیز کم شد. شاید به همین دلیل است که پاره‌ای از غلط‌های دستوری در شعر برخی از شاعران راه یافته است. در شعر ثنایی نیز، هر چند بسیار نادر، این نکته دیده می‌شود؛ برای نمونه، در شعر ذیل، تکواژ «-ی» که در ساختمان ماضی پیاپی به کار می‌رفته (ناتل خانلری، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۲۳۴-۲۴۰)، نابه‌جا آمده و نشانگر ناآگاهی شاعر از کاربرد درست آن است:

آنکه دی چاک زدی سینه به تیغ ستمم در پی‌ام اینک با چاک گریبان گردد
بهر تعظیم تو از جای زمین جنیبدی گر به دامان نهادیش دلم سنگ از غم

(قصیدهٔ ۶۰، بیت ۲)

۳.۳.۴ نحو

از میان بخش‌های دستورزبان، نحو در ارائهٔ معنی کلام، نوع و تأثیر آن بر مخاطب، نقش بسیار پررنگی دارد، به گونه‌ای که از بلاغت در ساختار نحوی زبان با نام علم معانی یاد می‌کنند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۳۰). از مهم‌ترین بخش‌های درخور توجه نحو در شعر ثنایی، به موارد ذیل می‌توان اشاره کرد:

الف) ایجاز حذف

<اگرچه> خشک‌تن <شده‌ام و> <گرچه استخوان شده‌ام مغز معنی در استخوان من است

(قصیدهٔ ۹، بیت ۴)

ب) اغراض ثانوی جمله:

— پرسشی

بیان عجز

پنهان چه‌سان کنم خبر وصل را که شوق از دل کشد به عنف و به دست و زبان دهد

(قصیدهٔ ۲۴، بیت ۴)

انکاری و تقریری:

سرشار کی شود می‌اش از زانکه قطره‌ای ریزد ز ظرف حلم تو در ساغر آفتاب

(قصیدهٔ ۲، بیت ۵)

— خبری:

مفاخره:

نطق سبحان که افصح عرب است روستازاده لسان من است
(قصیده ۹، بیت ۱۲)

بشارت و اظهار انبساط

نوروز آمد و همه را وصل یار داد ما را به یاد گریه بی‌اختیار داد
(قصیده ۲۳، بیت ۱)

— نهی

تمنا و آرزو

بر دلبران ساده من دست رد منه دارد اگرچه شاهد او در نگار دست
(قصیده ۸، بیت ۴۱)

ارشاد

مهر از بتان مجو که از لذت ستم پروانه دل به شعله نامهربان دهد
(قصیده ۲۴، بیت ۶)

توییح

مناز ای مدعی گر یک دو گامت پایه برتر شد که محنت‌خانه ما هم دری بر آسمان دارد
(قصیده ۲۲، بیت ۱۶)

— امری

دعا

خدایا قوت بازوی صبرم را کرامت کن که ناوک‌های دور از زخم آهم در کمان دارد
(قصیده ۲۲، بیت ۹)

تمنا و خواهش

عذرم پذیر زانکه تو دانی نمی‌دهد بهتر از این معانی در سبزواری دست
(قصیده ۸، بیت ۴۲)

قطره بابل منم نیک پرور مرا چون به هنر نیست کم پرورش از صدف
(قصیده ۴۶، بیت ۲۰)

تعجب (همراه فعل‌های «دیدن» و «نگریستن»):

جور بین کز وفا راه ندارم برش مهر نگر کز جفا در دل من کرده جا

(قصیده ۱، بیت ۱۱)

۴.۳.۴ موسیقی

۱.۴.۳.۴ بیرونی

همان وزن عروضی شعر است که بر همه شعرهایی که در یک وزن سروده شده‌اند، قابل تطبیق است و در این قلمرو هیچ شاعری بر دیگری برتری ندارد، مگر به تنوع اوزان یا به هماهنگی اوزان با تجارب روحی و دیگر جوانب موسیقایی شعرش (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۳۹۱).

همه اشعار ثنایی مشهدی در بحرهای مشهور ادب فارسی سروده شده‌اند و هیچ تلاش خاصی از طرف شاعر در امتحان بحور جدید و مشکل مشاهده نمی‌شود. توضیح اینکه در میان هفتادوشش قصیده او، هجده قصیده در بحر مجتث، هفده قصیده در بحر رمل، شانزده قصیده در بحر مضارع، نه قصیده در بحر خفیف، نه قصیده در بحر هزج، سه قصیده در بحر منسرح، دو قصیده در بحر رجز و یک قصیده در بحر متقارب است. غزلیات او نیز در بحور مشهور شعر فارسی سروده شده‌اند، به این شرح: بیست‌وشش غزل در بحر هزج، هفده غزل در بحر مضارع، شانزده غزل در بحر مجتث، پانزده غزل در بحر رمل، دو غزل در بحر خفیف، و یک غزل در بحر منسرح.

۲.۴.۳.۴ کناری

منظور از موسیقی کناری عواملی است که در نظام موسیقایی شعر دارای تأثیر است ولی ظهور آن در سراسر بیت و مصراع یکسان است و به‌طور مساوی در همه جا به یک اندازه حضور دارد. آشکارترین جلوه موسیقی کناری، قافیه و ردیف است (همان).

قصاید و غزلیات ثنایی به‌لحاظ کاربرد ردیف غنای قابل ملاحظه‌ای دارند. از میان هفتادوشش قصیده ثنایی، پنجاه‌ونه قصیده مردف است که دوازده قصیده با ردیف اسمی (مانند آفتاب، گل، گوهر، آینه) ساخته شده است. استفاده از ردیف‌های اسمی، از خصوصیات شعر سبک هندی و از علل توسعه خیال در شعر است؛ چراکه شاعر ناچار می‌شود در هر بیت تصویری بسازد که به نوعی با ردیف ارتباط داشته باشد. ثنایی در قافیه، خلاقیت چندانی نداشته و آواهای مشترک واژه قافیه در سی و چهار قصیده «ان» (در یک قصیده با پسوند «ی»، مانند پیکانی، درمانی، و در یک قصیده با تکواژ «ش»، مانند

حیوانش، درمانش) است، مانند آسمان، امان، بیابان، پیکان، تابان، جان، داستان، ریسمان، زمان، سایبان، شیروان، طوفان، فرمان، گلستان، مژگان، نشان؛ در ده قصیده «ار» است، مانند اعتبار، بهار، تار، دستار، روزگار، زار، شکار، غبار، گذار، نگار، هزار، یار؛ در هفت قصیده «ر» است، مانند اختر، برابر، پیکر، تکاور، جگر، حذر، خنجر، دفتر، ساغر، ظفر، کم، گوهر، لاغر، منبر، نظر؛ در شش قصیده «اب» (در قصیده با پسوند «ی»، مانند سحابی، نقابی) است، مانند آفتاب، حباب، خواب، سراب، شهاب، عذاب؛ و در پنج قصیده «ا» (در دو قصیده به صورت «ای»، مانند پالای، تمنای) است، مانند تماشا، جفا، دریا، زیبا، وفا؛ و تنها در دوازده قصیده، واژه‌هایی که کمتر به‌عنوان قافیه به‌کار رفته، آمده است، و در اینها آوای مشترک واژه قافیه عبارت‌اند از «یم»، مانند اقلیم، تقدیم؛ «م»، مانند حرم، درم؛ «ن»، مانند: روشن، سوزن؛ «ین»، مانند زمین، نازنین؛ «ف»، مانند صدف، طرف؛ «ل»، مانند دل، گل؛ و «ل»، مانند تحمل، تغافل. از میان هشتاد غزل، هفتادوهشت غزل مردف است که نه غزل با ردیف اسمی است، مانند دل، خجل، فراموش، غم؛ بیست غزل با ردیف‌های ترکیبی و جمله‌ای است، مانند نیامد چه کنم، بیرون نمی‌آید، در جگر است که می‌آید، من غلط است، کرده می‌آید، از دست دل، را آرزو گم شد، خوش آید، بیرون نمی‌آید، آتش است؛ و بقیه با ردیف فعلی سروده شده است.

و سرانجام این‌که در اشعار ثنایی، عیوب فاحشی در قافیه دیده می‌شود که در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌شود:

شایگان

پسوند جمع «ان» به‌عنوان آوای مشترک واژه قافیه (در شواهد، مطلع قصاید نیز آورده شده است):

زهر غم در کام هجران می‌کنم	درد را از درد درمان می‌کنم ...
قطره‌ای گر زان بریزد بر زمین	خاک را خون عزیزان می‌کنم

(قصیده ۴۷، بیت ۲۵)

قافیه کردن دو واژه، یکی با پیشوند و دیگری بدون پیشوند:

به بزم وصل چنان خوار گشته‌ام که رقیب	مرا گذارد و بی‌انتظار برخیزد ...
ز بذل همت تو همچو وصل‌یافتگان	طمع دگر ز ره انتظار برخیزد

(قصیده ۲۰، بیت ۳)

ایطا

قافیه کردن دو واژه مشتق با پسوندهای یکسان:

جهان ز فتنه تهی شد به عدل شاه تو را هنوز فتنه در آن زلف فتنه گر گنجد ...
به عهد ضبط تو نبود عجب که بی آسب هجوم زاله به دکان شیشه گر گنجد

(قصیده ۲۹، بیت‌های ۱۴ و ۳۰)

۳.۴.۳.۴ معنوی

همان گونه که تقارن‌ها و تضادها در حوزه آواهای زبان موسیقی، اصوات را پدید می‌آورد، همین تقارن‌ها و تضادها و تشابهات در حوزه امور معنایی و ذهنی، موسیقی معنوی را سامان می‌بخشد. بنابراین، همه ارتباط‌های پنهان عناصر یک بیت یا مصراع و از سوی دیگر همه عناصر معنوی یک واحد هنری، اجزای موسیقی معنوی آن اثرند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۳۹۲).

بخشی از این صنایع معنوی، پیش‌تر در بخش تخیل و صور خیال توضیح داده شد. در اینجا، آنچه از آرایه‌های حوزه بدیع لفظی و معنوی به‌جای مانده است، بررسی می‌شود.

الف) جناس

اشتقاق:

علی، عالی، اعلی:

علی عالی اعلی که بحر با همه فیض نموده کسب کرم از سحاب احسانش

(قصیده ۳۷، بیت ۱۲)

پسونند:

با این جمال سوی گل و گلستان مرو تا خار رشک در دل گلنار نشکند

(قصیده ۱۸، بیت ۱۳)

زاید:

گشای بند قبا گو شکنج ابرو باش که من شکنجه از آن تنگی قبا دارم

(غزل ۶۶، بیت ۴)

لفظ:

ای به دور ماه رویت خوارتر از خار گل کرده از خوبی به پیش عارضت انکار گل

(قصیده ۴۰، بیت ۱)

مرکب:

ای خضر زاد رهی تا به خراسان بروم بند آتش زخم و همچو خور آسان بروم
(قصیده ۵۸، بیت مضارع و لاحق)
گفتی که مرهمی بنهم ریش عشق را او خود هنوز طالب صد نیش دیگر است
(غزل ۹، بیت ۲)

ب) حسن تعلیل

دست اگر نه گنج جهان را به باد داد بر خویش از برای چه پیچد همیشه مار
(قصیده ۳۵، بیت ۱۴)

ج) تضاد

از صفای باطن و از صافی ظاهر همه خویشتن را همچو جان پیدا و پنهان دیده‌اند
(قصیده ۲۱، بیت ۱۵)

۵. دست‌نوشته‌های خطی

نسخه‌هایی که از آثار ثنایی مشهدی در کتابخانه‌های ایران، هند و پاکستان بررسی شد، ۷۳ مورد را دربر می‌گیرد. از این تعداد، ۱۸ دست‌نوشته دیوان کامل (شامل قصاید، غزلیات، قطعات، و رباعیات)، ۶ مورد/اسکندرنامه، ۷ مورد ساقی‌نامه، و ۱ مورد منشآت است و بقیه اشعار پراکنده‌ای هستند که در جنگ‌ها و سفینه‌ها و مجموعه‌ها آمده است.

دیوان

— نسخه شماره ۲۳۹۰ مجلس شورای اسلامی: کاتب میرعلی، کتابت ۱۰۰۶ ه. ق.؛ شامل قصاید (به ترتیب الفبا)، غزلیات، قطعات، رباعیات، ساقی‌نامه و اسکندرنامه، در خاتمه قصیده‌ای در مدح سلطان محمد که سال جلوس او را تعیین می‌کند، و در مجموع ۳۳۰۰ بیت است؛ چند صفحه از آن وصال شده و آثار رطوبت در بعضی جاها مشهود است؛ جلد می‌شن ساده، کاغذ ترمه سمرقندی زرفشان غبار و دارای ۳۰۱ صفحه ۱۱ سطری.

— نسخه شماره ۲۸۴ مدرسه عالی مطهری (سپهسالار): نستعلیق، به خط محمدحسین مشهدی، کتابت ۱۰۱۴ ه. ق.؛ شامل قصاید، غزلیات، قطعات، رباعیات و ساقی‌نامه؛ جلد می‌شن، کاغذ کاهی، قطع وزیری، ۱۱۰ صفحه ۱۴ سطری.

ابوالقاسم رادفر و خورشید قنبری نیز ۱۰۳

— نسخه شماره ۳۷۵ مدرسه عالی مطهری (سپهسالار): از ص ۱ تا ۱۰۵ (بعد از آن، دیوان نظام استرآبادی است)؛ کتابت سده یازدهم؛ دیباچه نثر ثنایی در این نسخه آمده است؛ سه برگ اول آن آسیب دیده و از آخر نیز اوراقتی افتاده است؛ آثار رطوبت در آن دیده می شود؛ جلد تیماجی، کاغذ بخارایی، قطع وزیری، ۱۰۵ صفحه ۱۷ سطری.

— نسخه شماره ۷۷۸۰ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت روز شنبه ۱۲ محرم ۱۰۰۳، به خط نستعلیق احمدبن تاج الدین معمار اصفهانی؛ شامل قصاید، غزل (به ترتیب تهجی)، رباعیات و /سکندرنامه به وزن مثنوی؛ ۱۳۳ برگ ۱۸ سطری، با عنوان سنگرف؛ کاغذ هندی، جلد تیماج تریاکی.

— نسخه شماره ۷۹۲۷ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت قرن های ۱۱ و ۱۲، مؤلف حسن کاشفی، به خط فکری سلجوقی هروی؛ شامل قصاید، غزلیات، و رباعیات؛ ۱۰۹ برگ، خط نستعلیق؛ کاغذ فرنگی، جلد مقوایی.

— میکروفیلم کتابخانه بودلین آکسفورد به شماره Msouseley 22 به شماره ۱۰۲۸ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: شامل قصاید، غزلیات، قطعات، و رباعیات؛ به خط احمدبن فضلای اصفهانی در ۲۵ رجب ۱۰۴۲.

— میکروفیلم کتابخانه پاریس به شماره ۱۳۲۲ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: بی تاریخ؛ دیوان های اشعار رضی الدین نیشابوری، میر عرفی شیرازی و خواجه حسین ثنایی را دربر دارد؛ دیوان ثنایی شامل قصاید و غزلیات است.

— نسخه شماره ۷۵۴ کتابخانه ملی: کتابت ۲۲ شعبان ۱۰۴۴ ه. ق.، کاتب زاهدبن داوود؛ بخش بندی است: از ص ۱ تا ۱۸۶ قصاید، از ص ۱۸۶ تا ۲۲۲ غزلیات، از ص ۲۲۲ تا ۲۲۹ قطعات، و از ص ۲۲۹ تا ۲۷۴ رباعیات؛ به خط نستعلیق، با کاغذ دولت آبادی، سرفصل ها با مرکب قرمز و جلد تیماج آبی.

— نسخه شماره ۵۰۲۴/۱ کتابخانه و موزه ملک: مربوط به قرن های ۱۱ و ۱۲ که در ادامه همین مجموعه، /سکندرنامه ثنایی (شامل ۱۰۹ برگ) آمده است.

— نسخه شماره ۲۴۸ کتابخانه نوربخش (خانقاه نعمت الهی): ج ۱، ۲۲۱ صفحه ۲۲۱، به خط نستعلیق، بی تاریخ؛ در آغاز و انجام آسیب دیدگی دارد؛ قطع ۲۳ × ۱۴؛ شامل غزلیات، قصاید، و رباعیات؛ به خط نستعلیق؛ جلد تیماج مشکی مقوایی.

— نسخه متعلق به جواد بشری: فقط شامل غزلیات.

۱۰۴ شناخت‌نامه و معرفی توصیفی آثار خواجه حسین ثنایی مشهدی

— نسخه شماره A ۳۲۴ pi/ vi ۲۰۵۱ لاهور، کتابخانه دانشگاه پنجاب: کتابت شوال ۱۰۱۵ ه. ق.؛ شامل غزل، قصیده، رباعی؛ به خط عبدالله.

— نسخه شماره ۵۷ Spi/ vi ۳۱۴۳ لاهور، کتابخانه دانشگاه پنجاب: کتابت ۱۰۶۹ ه. ق.، به خط بشیرحسین.

— نسخه شماره ۹ N. M. ۱۹۵۷-۶۶۸: مربوط به سده ۱۲ ه. ق.؛ شامل غزل و قصیده (غزل‌ها فقط ردیف الف تا دال را دارند)؛ فهرست‌نگار تخلص‌ها را شاهی خوانده و در فهرست به نام *دیوان شاهی* آمده است.

— نسخه شماره ۲۵۴ pi/ vi ۱۲۴۶: مربوط به سده ۱۲ ه. ق.؛ نستعلیق، به خط عبدالله؛ شامل قصیده، غزل، و رباعی.

— نسخه شماره ۱۳۴۷-۱۹۶۱ N. M. کراچی، موزه ملی: نستعلیق، سده ۱۲ ه. ق.؛ شامل قصیده و غزل، که آغاز و انجام آن افتاده است.

— نسخه شماره ۶۳-۱۹۶۲ N. M. کراچی، موزه ملی: نستعلیق، ۱۳۰۶ ه. ق.؛ شامل قصیده و غزل و *اسکندرنامه*، ۱۵۸ صفحه.

— نسخه شماره ردیف ۳/ ۱۵۷ کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو: زیر نظر محمود خواجه‌پیری، به خط نستعلیق؛ ۱۷۴ صفحه ۱۵ سطری؛ این نسخه کرم‌خورده است.

اسکندرنامه

— نسخه شماره ۲۳۹۰ مجلس شورای اسلامی: کاتب میرعلی، کتابت ۱۰۰۶ ه. ق. (که ذکر آن، پیش از این رفت).

— نسخه شماره ۷۷۸۰ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت ۱۰۰۳ ه. ق.، به خط احمدبن تاج‌الدین معمار اصفهانی (که ذکر آن پیش از این رفت).

— نسخه شماره ۵/ ۳۸۴۱ کتابخانه و موزه ملک: در برگ ۶۴ مجموعه با این عنوان مشخص شده است: فهرست اشعار خواجه حسین ثنایی.

— نسخه شماره ۱/ ۵۰۲۴ کتابخانه و موزه ملک: ج ۸، ۱۶۹ صفحه، به خط نستعلیق؛ سده‌های ۱۱ و ۱۲؛ جدول‌بندی به زر و اکلیل؛ کاغذ نوعی ترمه با رویه میشن قهوه‌ای.

— نسخه شماره ۶۳-۱۹۶۲ N. M. کراچی، موزه ملی: نستعلیق؛ ۱۳۰۶ ه. ق.

— نسخه شماره ردیف ۲/ ۱۵۱ کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو: زیر نظر محمود خواجه‌پیری؛ نستعلیق؛ ۵ صفحه ۱۴ سطری؛ مطلا؛ در آخر ناقص است.

ساقی‌نامه

- نسخه شماره ۲۳۹۰ مجلس شورای اسلامی: کاتب میرعلی، کتابت ۱۰۰۶ ه. ق. (که ذکر آن پیش از این رفت).
- نسخه شماره ۲۸۴ مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار): کتابت ۱۰۱۴ ه. ق. (که ذکر آن پیش از این رفت).
- جنگ شماره ۲۹۱۴: کاتب حامی اسماعیل اسفرجانی قمش‌ای، کتابت رجب ۱۲۳۴ ه. ق. شامل سی‌وشش باب که در باب ۲۲ آن، ساقی‌نامه ثنایی آمده است.
- جنگ شماره ۲۴۷۳ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت سده ۱۲؛ ساقی‌نامه در حاشیه صفحه ۲۳۵ به خط نستعلیق آمده است؛ عنوان سنگرف؛ کاغذ سپاهانی، جلد تیماج مشکی.
- جنگ شماره ۵۰۴۴/ ۴۵ کتابخانه و موزه ملک: حاوی ساقی‌نامه ثنایی.
- جنگ شماره ۲۰۹۲۱ (جنگ فیضی) کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی در قم: از ص ۱۵۶ تا ۱۵۸ ساقی‌نامه و اشعاری از ثنایی.
- جنگ شماره ۶۶۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: جنگ نظم و نثر قرن ۱۱، به خط نستعلیق، ساقی‌نامه.

منشآت

- جنگ شماره ۵۴۰۳ کتابخانه و موزه ملک: به خط شکسته نستعلیق؛ مربوط به ۱۵ ربیع‌الثانی سال ۱۱۰۰ ه. ق.؛ حاوی نامه خواجه حسین ثنایی به مولانا شکیبی، اما متأسفانه کیفیت میکروفیلم بسیار پایین و متن تیره است که موفق به خواندن آن نشدیم.

اشعار پراکنده

- جنگ شماره ۲۳۲۶ مجلس شورای اسلامی: شامل منتخب اشعار ۳۶ نفر از شعرای ایران و چند مقاله و انشا؛ کتابت سده ۱۱ ه. ق.
- جنگ شماره ۲۳۲۴ مجلس شورای اسلامی: کتابت ظاهراً ۱۱۴۱ ه. ق.؛ در صفحه ۲۰۶ اشعاری از ثنایی آمده است؛ گردآورنده جنگ، محمدحسین نام دارد و محمد مؤمن فیروزآبادی به خواهش او یک مقدمه نثر بر آن نوشته است.
- جنگ شماره ۲۶۶۵ مجلس شورای اسلامی: مشتمل بر منتخبی از آثار نظم و نثر

شاعران و نویسندگان تا قرن ۱۲ ه. ق. که با خط و زمان مختلف نوشته شده، و شعری از ثنایی نیز در آن موجود است.

— جنگ شماره ۴۲۴ مجلس شورای اسلامی: کتابت ۱۰۳۷ ه. ق.؛ حاوی موضوعات معما و شعر، که غزلی از ثنایی نیز در آن موجود است.

— منتخب دیوان ثنایی، شماره ۱۳۶۹۱ مجلس شورای اسلامی: نستعلیق؛ بی‌تا، اشعار ثنایی از صفحه ۸۷ پ تا ۷۹۰ ر آمده و قبل از آن دیوان سلیم آمده است؛ به خط شفیعی شاعر در سال ۱۰۷۸ ه. ق.

— دیوان شماره ۱۳۵۱۰ مجلس شورای اسلامی: کتابت ۱۱۵۳ ه. ق.؛ تمامی برگ‌ها کرم‌خوردگی دارد و بعضی اوراق وصالی شده است؛ در این نسخه، قصاید ثنایی وجود دارد که از صفحه ۱ پ تا ۵۳ ر آمده است.

— جنگ شماره ۱۴۱۴۹ مجلس شورای اسلامی: جنگی است از قرن یازدهم ه. ق. که گردآورنده آن گویا شاعری متخلص به «مشتاق» است؛ به خط شکسته نستعلیق؛ بی‌تاریخ؛ که شعری از ثنایی در آن آمده است.

— جنگ شماره ۱۳۴۶۹ مجلس شورای اسلامی: به زبان فارسی و ترکی؛ به خط نستعلیق؛ بی‌تاریخ؛ که غزلی از ثنایی در آن آمده است.

— جنگ شماره ۱۴۰۳۷ مجلس شورای اسلامی: که ترکیب بند به خط نستعلیق زیبا؛ دو رساله است که تاریخ کتابت یکی ۱۲۳۶ ه. ق. و دیگری ربیع‌الثانی ۱۲۵۰ ه. ق. است؛ نسخه حاضر برگ شماره اصلی دارد، از صفحه ۱۰۴ پ تا ۱۰۶ پ؛ در فهرست مجلس، ترکیب‌بند به نام ثنایی آمده اما در این نسخه ترکیب‌بند از نظام قاری است و از ثنایی غزلیاتی آورده شده است.

— جنگ شماره ۱۳۹۳۴ مجلس شورای اسلامی: کتابت ۱۰۴۰ تا ۱۰۴۸ ه. ق.؛ در برگ‌های ۶۱ ر و ۶۲ پ اشعاری از ثنایی آمده است.

— جنگ شماره ۱۳۶۰۹ مجلس شورای اسلامی: شامل قصاید و غزلیات فارسی؛ اشعار به صورت موضوعی تقسیم‌بندی شده و از ثنایی در سه موضوع شعر آمده است: در نصیحت (صفحه ۵ ر تا ۵ پ)، قصه شیر مست (صفحه ۸۳ ر)، فی التوحید (صفحه ۱۲۴).

— جنگ شماره ۱۴۱۴۵ مجلس شورای اسلامی: شامل مطالب متنوع به نظم و نثر؛ نستعلیق، چلیبایی؛ بی‌تاریخ؛ در حاشیه یکی از صفحات، تاریخ محرم ۱۱۴۸ ه. ق. آمده است؛ در صفحه ۷۵ ر تا ۸۰ ر اشعاری از ثنایی آمده است.

ابوالقاسم رادفر و خورشید قنبری نیز ۱۰۷

— جنگ شماره ۱۴۴۰۳ مجلس شورای اسلامی: تاریخ کتابت ۱۰۷۱ ه. ق.، در کاشان؛ به خط نسخ؛ در صفحه اول، قصیده‌ای از ثنایی آمده است.

— جنگ شماره ۱۳۸۰۱ مجلس شورای اسلامی: مشهور به تذکره نوا؛ به خط نستعلیق؛ سه شنبه صفر ۱۲۷۳ ه. ق.؛ که در آن، غزلی از ثنایی آمده است.

— جنگ شماره ۱۴۱۹۹ مجلس شورای اسلامی: مؤلف آقامیرزاییگ؛ به خط شکسته نستعلیق؛ بی تاریخ؛ از ص ۱ تا ۲ پ، غزلی از ثنایی آمده است.

— سفینه شماره ۱۴۱۷۹ مجلس شورای اسلامی: مؤلف شمس محمدخان؛ قرن یازدهم ه. ق.؛ سفینه‌ای است نفیس که در آن شمس خطوط شکسته‌نویسان و خوش‌نویسان عصر خود را جمع‌آوری کرده است؛ علاوه بر آن، اشعاری از شعرای دیگر هم آمده که یکی از آنها ثنایی است.

— جنگ شماره ۲۹۳۱ مدرسه عالی مطهری (سپهسالار): گردآورنده محمدصفی؛ کتابت ۱۱۰۱ ه. ق.، تألیف ۱۰۶۹ ه. ق.؛ که یک قصیده از ثنایی در آن آمده است.

— جنگ شماره ۱۵۶ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: گزیده‌ای است از دیوان‌های مسعود سعد، جمال‌الدین عبدالرزاق، امیرمعزی، مولانا، عطار، سنایی، ابوالفرج رونی، ...، که در میان آن چند قصیده از ثنایی مشهدی آمده است؛ به خط شکسته نستعلیق هندی، از سده ۱۱ ه. ق.

— جنگ شماره ۲۴۲۸ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: مشهور به کنوزالشعراء؛ گردآورنده صدرالدین محمد بهبهانی؛ جنگی است نفیس، که شعرهای چند تن از معاصران مؤلف نیز در آن آمده است؛ این جنگ بعدها شماره‌گذاری شده و در ص ۵۸۲ آن اشعاری از ثنایی آمده است.

— جنگ شماره ۲۴۴۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: به خط شکسته نستعلیق چلیپای سده ۱۱ ه. ق.؛ جنگ شماره صفحه دارد و در صفحه ۳۰۱ اشعاری از ثنایی آمده است.

— جنگ شماره ۲۴۷۳ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: که ذکر آن در بخش *ساقی‌نامه* رفت؛ در حاشیه صفحه ۲۱۴ آن، چند قصیده از ثنایی آمده است.

— جنگ شماره ۲۵۲۳ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کاتب مذهب شاعر، مؤلف فتح‌علی بن حاجی حسن تبریزی، کتابت ۱۲۴۹ ه. ق.؛ چند بیت از ثنایی در این جنگ آمده است.

- جنگ شماره ۲۴۳۸ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: جنگی نفیس که بین سده‌های ۱۱ تا ۱۳ ه. ق. کتابت شده و خط ۱۴ تن از چهره‌های برجسته را در خود جای داده، و اشعاری از ثنایی از صفحه ۳۱۰ تا ۳۲۰ آن آمده است.
- جنگ شماره ۲۹۵۰ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: مؤلف صدرالدین محمد گنابادی؛ کتابت سده‌های ۱۱ و ۱۲ ه. ق.؛ ص ۳۱ و ۳۲ افتاده و نسخه آشفته است؛ بین صفحه‌های ۳۴۹ و ۳۸۲ اشعاری از ثنایی آمده است.
- جنگ شعرهای فارسی و ترکی به شماره ۵۳۳۵ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت سده ۱۱ ه. ق.، گویا از «مخلص» (سراینده پاره‌ای از شعرهای موجود در جنگ)؛ بهاریات ثنایی در این جنگ آمده است.
- جنگ شماره ۲۹۳۱ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: مؤلف محمود بن میرزا ابوالقاسم خویی، کاتب نیز همو، کتابت رجب ۱۲۳۴ ه. ق.؛ در صفحه ۶، اشعاری از ثنایی آمده است.
- جنگ شماره ۴۶۱۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: مؤلف محمدنقی ابن بهاء‌الدین محمد حسین؛ به خط نستعلیق؛ در صفحه ۵۸، شعری از ثنایی آمده است.
- دیوان به شماره ۶۱۷۹ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت سده ۱۲ ه. ق.؛ بخش‌بندی غزل به ترتیب تهجی و قطعه؛ نستعلیق هندی؛ آغاز و انجام افتاده است.
- جنگ شماره ۲۴۲۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت ۱۱۰۰ ه. ق.، شکسته چلیپای سده ۱۱ ه. ق.؛ از صفحه ۱۰۷۳ تا ۱۰۷۷، اشعاری از ثنایی آمده است.
- جنگ حکمت، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: کتابت ۱۱۰۰ ه. ق.، شکسته نستعلیق هندی از سده ۱۱ ه. ق.؛ برخی از برگ‌ها حاوی شعرهای ثنایی و شانی تکلو است.
- مجموعه شماره ۵۳۷۴ کتابخانه و موزه ملک: کاتب جعفرقلی قلیچی، کتابت ۱۲۵۸ ه. ق.؛ حاوی چند شعر از ثنایی.
- مجموعه شماره ۶۳۲۳ کتابخانه و موزه ملک: کتابت ۱۰۰۶ ه. ق.، شکسته نستعلیق صادقای تبریزی؛ از صفحه ۱۵۵ ر تا ۱۶۰ پ، اشعاری از ثنایی آمده است.
- جنگ شماره ۱۵/ ۵۵۹۷ کتابخانه و موزه ملک: نستعلیق خوش؛ بی‌تاریخ؛ حاوی شعری از ثنایی مشهدی.
- مجموعه شماره ۵/ ۴۶۶۲ کتابخانه و موزه ملک: نستعلیق بد، کتابت قرن یازدهم. ق.؛ در ۱۱۶ برگ، قصاید ثنایی در آن آمده است.

ابوالقاسم رادفر و خورشید قنبری نینز ۱۰۹

— بیاض شماره ۳۰۴۰ کتابخانه ملی: کتابت ۱۱۵۲ ه. ق.؛ چند غزل از ثنایی در آن آمده است.

— جنگ شماره ۲۸۱۹/۷ کتابخانه ملی: تاریخ کتابت ندارد؛ از صفحه ۱۸۴ به بعد، اشعاری از چند شاعر وجود دارد که یکی از آنها ثنایی است.

— جنگ شماره ۲۳۰۵ کتابخانه آیت الله مرعشی: به خط نستعلیق زیبا، به خط مؤلف، بعضی از یادداشت‌ها به خط دیگران است؛ از صفحه ۲۷۸ تا ۲۸۹، شعری از ثنایی آمده است.

— مجموعه حکایات و مواعظ به شماره ۶۲ مرکز تحقیقات دارالحدیث قم: کتابت قرن ۱۳ ه. ق.؛ مجموعه پراکنده‌ای است، در حکایات نظم و نثر از بزرگان، در دو بخش؛ بخش اول معجزه‌ای از پیامبر اکرم (ص) که ثنایی آن را به نظم درآورده است.

— بیاض شماره ۶۶۹۴۷ مرکز دایرةالمعارف اسلامی: کتابت ۱۱۵۱ ه. ق.، نسخ پخته، از عبدالله بن محمدحسین کوکبی جربادقانی؛ حاوی گزیده‌هایی از اخبار مسائل فقهی؛ چند غزل از ثنایی دارد.

— مجموعه میکروفیلم مرکز دایرةالمعارف اسلامی: در ادامه فرهاد و شیرین وحشی، قصیده‌ای از ثنایی، به خط نستعلیق پخته، سده ۱۱ ه. ق.، آمده است.

— مجموعه رباعیات ثنایی به شماره ردیف ۱۵۱/۱ کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو: زیر نظر محمود خواجه‌پیری؛ نستعلیق؛ ۳۲ صفحه، مطلا است.

— مجموعه قصاید ثنایی کراچی، کتابخانه استاد پیر حسام‌الدین راشدی: به تاریخ شوال ۱۱۳۸ ه. ق.؛ شکسته نستعلیق در ۱۱۴ صفحه به خط پرفسور روش آرا بیگم.

۶. نتیجه‌گیری

پس از بررسی‌هایی که در حوزه سبک‌شناسی شعر ثنایی و نسخه‌شناسی آثار او صورت گرفت، می‌توان گفت: علی‌رغم اینکه جایگاه ثنایی در شعر فارسی در مرتبه چندان والایی قرار نمی‌گیرد و او را باید جزء شاعران درجه دو شعر فارسی به‌شمار آورد، در زمان خودش و در قرون بعد از آن بسیار صاحب نام و آوازه بوده است، به گونه‌ای که تذکره‌ای را نمی‌توان یافت که در آن، مختصری درباره زندگی او نیامده باشد و یا جنگ یا سفینه معتبری نمی‌توان پیدا کرد که پس از مرگ او، بیت یا ابیاتی از او در آن نیامده باشد.

پی‌نوشت

۱. از آن‌جا که ثنایی در مقدمه دیوان خود، نامش را حسین بن غیاث‌الدین محمد مشهدی قید کرده، قول فخرالزمانی که نام و لقب پدر او را غیاث‌الدین علی آورده است، درست نیست (فخرالزمانی، ۱۳۷۵: ۱۹۸)؛ و آذر بیگدلی عنایت آورده است که به نظر می‌رسد تصحیف غیاث باشد (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۸۸).
۲. سلطان ابراهیم میرزا علاوه بر سرودن شعر و علاقه به موسیقی و خوشنویسی، حامی هنرمندان و شاعران نیز بود و ثنایی پس از مدتی کوتاه یکی از ندیمان و همشینیان او شد (نهایندی، ۱۹۳۱م: ج ۳، ص ۳۵۸).
۳. درباره مهاجرت ثنایی، تذکره‌نویسان مطالب گوناگونی نوشته‌اند: نهایندی (۱۹۳۱م: ج ۳، ص ۳۵۸)، زیاده‌طلبی شاعر را علت مهاجرت وی دانسته است؛ بداثونی و رازی و اوحدی بلیانی از مهاجرت وی سخنی به میان نیاورده‌اند.
۴. مرگ ثنایی را فخرالزمانی (۱۳۷۵: ۲۵۵)، ۹۹۵ ه. ق. نوشته است.

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۷). *آتشکده آذر*، به اهتمام سیدجعفر شهیدی، تهران: مؤسسه نشر کتاب. اوحدی بلیانی، محمد (بی‌تا). *عرفات‌العاشقین*، نسخه خطی کتابخانه ملک، ش ۵۳۲۴. بداثونی، عبدالقادر (۱۸۶۹م). *منتخب‌التواریخ*، به کوشش احمدعلی صاحب، کلکته. ثنایی مشهدی، حسین (بی‌تا). *دیوان اشعار*، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، ش ۲۳۹. ثنایی مشهدی، حسین (بی‌تا). *دیوان اشعار*، نسخه خطی مدرسه عالی مطهری (سپهسالار)، ش ۳۷۵. رازی، امین‌احمد (۱۳۴۰). *هفت اقلیم*، به کوشش جواد فاضل، تهران: کتابفروشی علمی. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲). *صور خیال در شعر فارسی*، تهران: آگه. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۶). *موسیقی شعر*، تهران: آگه. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۰). *شاعر آینه‌ها*، تهران: آگه. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۴). *ادوار شعر فارسی*، تهران: سخن. شمیسا، سیروس (۱۳۷۹). *سبک‌شناسی شعر*، تهران: فردوس. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس. فخرالزمانی، عبدالنبی (۱۳۷۵). *تذکره میخانه*، به کوشش احمد گلچین معانی، تهران: اقبال. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه و موزه ملک، ج ۷ و ۸ و ۹، تهران. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی، قم. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۶، قم.

- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دایرةالمعارف اسلامی، ج ۱، تهران.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۱ و ۳ و ۸ و ۲۲ و ۳۷ و ۳۸، تهران.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه عالی مطهری (سپهسالار)، ج ۲ و ۴، تهران.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۹ و ۱۰ و ۱۴ و ۱۶ و ۱۷.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی، ج ۲ و ۶، تهران.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه نوربخش (خانقاه نعمت‌اللهی)، ج ۱، تهران.
- نهاوندی، عبدالباقی (۱۹۳۱م). مآثر رحیمی، به کوشش محمد هدایت حسینی، کلکته.

